प्रकल्पाधारित अध्ययन (Project-based learning)

शिक्षण हे नेहमीच ‘ समज ’ ण्यासाठी असते. शिकण्याच्या प्रक्रियेचे अंतिम पर्यवसान समज येण्यामध्ये, समज वाढण्यामध्ये आणि अर्थपूर्ण गोष्टींचा शोध घेऊन त्यांचे आकलन होणे, यांमध्ये असते. हे घडून येण्यासाठी प्रकल्पपध्दती ही एक अत्यंत उपयुक्त पध्दती असते.

वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या छोट्या छोट्या गटांनाही प्रकल्प देता येतात किंवा संपूर्ण वर्गाचा आणि त्याहीपुढे जाऊन सबंध शाळेचाही प्रकल्प असू शकतो. आजूबाजूच्या जीवनव्यवहारातील एखादा विषय निवडून, त्या विषयाला सर्वांगांनी भिडणे, त्याच्या सर्व बाजूंचा सखोल अभ्यास करणे, हा अभ्यास करण्यासाठी जो जो शोध घ्यावा लागेल तो शोध घेणे, गटातील सर्वांनी आपापल्या क्षमतांचा नी कौशल्याचा यथोचित वापर करून प्रकल्प सजवणे; त्याची मांडणी करणे अशा सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष प्रकल्पाच्या कार्यवाहीत येतात. यात विद्यार्थ्यांच्या स्वयंअध्ययनाचा कस लागतो, गटांत मिळून असणा-या सर्व बुध्दिमत्तांचा वापर करण्यास वाव मिळतो, एकत्र येऊन परस्परांच्या सहाय्याने शिकण्याची संधी मिळते, आजूबाजूच्या वास्तव जीवनाची खरीखुरी ओळख होते, विविध पद्धतींचे अनेक अर्थपूर्ण अनुभव प्राप्त होतात व त्यातून त्यांची शोध घेण्याची प्रवृत्ती विकसित होऊन संशोधनाचीही ओळख होते. आणखीही एका फायदा होतो, विद्यार्थ्यांना प्रकल्प विषयाशी भिडणा-या सर्वच विद्याशाखांचा एकत्रित अभ्यास करायला मिळतो.

आज,जगभर मान्यता मिळालेले असे हे प्रकल्पतंत्र आहे.

समस्याधरित अध्ययन (Problem-based learning)

प्रकल्पाधारित शिक्षणात एखादा ‘ विषय ’ एखादी ‘ घटना ’ मध्यवर्ती ठेवून शोध घेण्याचे काम केले जाते; तर समस्याधारित शिक्षणात एखादी ‘ समस्या ’, एखादा सामाजिक ‘ प्रश्न ’ मध्यवर्ती ठेवून त्याचा शोध घेतला जातो. हा प्रश्न प्रत्यक्ष जीवनातील असणे श्रेयस्कर असते. प्रश्न समजावून घेणे, प्रश्नाची व्याप्ती लक्षात घेणे, प्रश्नाच्या कारणांचा वेध घेणे, तार्किकतेने त्याच्या शोधाची दिशा निश्चित करणे, प्रश्नाच्या सोडवणुकीचे मार्ग अभ्यासणे आणि शक्य झाल्यास प्रश्नाच्या प्रत्यक्ष सोडवणुकीत सहभागी होणे, अशा प्रकारे, विद्यार्थी प्रश्नाचे स्वरूप व प्रश्नाच्या सोडवणुकीचे स्वरूप समजावून घेतात. हा प्रयत्न जेव्हा सांघिक असतो, तेव्हा प्रश्नाच्या विविध बाजू समोर येतात, त्यांची शहानिशा करता येते, सोडवणुकीच्या शक्यतांवर सारासार

विचार होतो. विद्यार्थ्यांना याद्वारे प्रश्नाची माहिती गोळा करणे, तिचे विश्लेषण करणे यांचे चांगले भान या तंत्राच्या वापरांत येते. शिक्षक प्रामुख्याने प्रश्नाकडे कसे विविध दृष्टिकोणांतून पाहता येते, याची जाणीव देऊ शकतो.

शोधाकरवी अध्ययन (Discovery learning)

विद्यार्थ्यांना, एकदा प्रश्न त्यांच्या समोर ठेवून, त्यांना उत्तराचा शोध स्वतःहून घेण्यास सांगणे किंवा स्वतःहून शिकण्यासाठी आवश्यक अशी साधन-सामुग्री विद्यार्थ्यांना शिकण्याची संधी देऊन विद्यार्थ्यांनी आपल्या आवडी-निवडीने किंवा शैलीने शोध घेत घेता विषयाचे आकलन करून घेणे. या पध्दतीने, रचनावादी पध्दतीत, विद्यार्थ्यांचे शिक्षण करता येते. शिक्षक विद्यार्थ्यांना शोध घ्यायला प्रवृत्त करतात, तयार उत्तरे मात्र देत नाहीत. अशा प्रकारच्या पध्दतीत ' विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा, उत्सुकता विद्यार्थ्याला शोध घेण्यास भाग पाडत असते. मुलांच्या सर्जनशीलतेला वाव मिळतो. शिवाय आपण स्वतःहून शोध घेऊन शिकल्यास शिकलेले कायम स्मृतीत राहते. समस्या निवारणाची क्षमताही वृध्दिंगत होते.

प्रत्यक्ष चौकशीयुक्त अध्ययन (Inquiry-based learning)

एखादी संकल्पना समजावून घेण्यासाठी स्वतःहून एखाद्या माहीतगाराकडे प्रत्यक्ष चौकशी करणे. याला प्रत्यक्ष चौकशीयुक्त शिक्षण असे म्हणतात. यात, आवश्यक ती माहिती मिळविण्याची तसेच त्या माहितीचे विश्लेषण करून ती समजावून घेण्याची जबाबदारी स्वतः शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यावरच दिलेली असते. याचा अर्थ असा की, शिकण्याच्या प्रक्रियेत येणारा विषय ठरविणे, तो आकलन करून घेणे आणि आपल्या आकलनाचा आढावा घेणे या तीनही बाबी स्वतः विद्यार्थ्यालाच हाताळाव्या लागतात. यातून शिक्षण-स्वावलंबनाकडे विद्यार्थ्यांची प्रगती होत जाते. आपल्याला हव्या असलेल्या गोष्टींची चौकशी करणे, त्यासाठी चौकशी कशी करायची, कोणते प्रश्न कोणाला विचारायचे, मिळणाऱ्या प्रतिसादानुसार आपल्या चौकशी-तंत्रात कसकसे बदल करायचे या सर्व गोष्टी विद्यार्थ्यालाच ठरवाव्या लागत असल्याने त्याला, विचार करण्याची, मनन करण्याची सवय लागते, संशोधन कौशल्ये अंगी बाणवली जातात.

बाबविशिष्ट अध्ययन (Case-based learning)

यात विशिष्ट बाबीविषयी – म्हणजे वस्तू, व्यक्ती, घटना इत्यादीं विषयी – केलेला वस्तुस्थितीचा अभ्यास असतो. एखाद्या व्यक्तीचा किंवा संस्थेचा विशिष्ट संदर्भात अभ्यास करणे, व त्यासंबंधी आकलन करून

घेणे हे प्रामुख्याने यात येते. एखादी घटना का घडली, कशी घडली, जबाबदार व्यक्ती कोण व परिस्थिती याचा विशिष्ट संदर्भाच्या मर्यादेत केलेला असा हा अभ्यास असतो. विद्यार्थी एकटे अथवा गटाने असे अध्ययन करू शकतात. गटात, चर्चा, परस्परविनिमय, कामाची परस्परांत वाटणी अशा गोष्टींचा सर्वांच्याच आकलनाला फायदा मिळतो, यात मुलांना एकाच गोष्टीकडे पाहण्याचे वेगवेगळे दृष्टिकोणही लक्षात येतात. अभ्यासाच्या विविध क्षेत्रांत या पध्दतीचा वापर केला जातो. आपल्या पूर्वज्ञानाशी नवीन माहिती जोडून, नवी माहिती, नवा अनुभव यांचे ज्ञान प्राप्त केले जाते. एखाद्या बाबीविषयी सखोल ज्ञान होण्याच्या दृष्टीने या पध्दतीचा अध्ययनात वापर करणे उपयुक्त ठरते.

या सर्वच तंत्रांची वा अध्ययन पध्दतींची काही समान वैशिष्ट्ये लक्षात येतील. या सर्वच प्रकारात कोणी दुसऱ्याने शिकविण्यापेक्षा स्वतः शिकण्यावर भर दिला आहे. येथे प्रत्येक प्रकारात विद्यार्थी स्वतः प्रत्यक्ष शिकण्याच्या बाह्य व अंतर्गत प्रक्रियेत सहभागी होत असतो. स्वतः विचार करणे, मनन-चिंतन करणे, झालेल्या कामाचा आढावा घेणे, विश्लेषण करणे, शोध घेणे, नवी माहिती पूर्वज्ञानाशी जोडून घेणे अशा कितीतरी बाबी विद्यार्थी आत्मप्रेरणेने व स्वयंप्रयत्नाने करतो. रचनावादी पध्दतीच्या शिक्षणात अपरिहार्य असणाऱ्या या साऱ्या पध्दती आहेत; किंबहुना, या तंत्रांचा वापर करून शिकणे यालाच आपण ‘रचनावादी अध्ययन प्रक्रिया ’ असे म्हणतो.

रचनावादी शिक्षणपध्दती ही केवळ आधीच्या वर्तनवादी शिक्षणपध्दतीला पर्याय आहे असे नाही तर पूर्वीच्या शिक्षणातल्या अडचणी दूर करून नवी अधिक फलदायक, विद्यार्थ्यांना अधिक लाभदायक, विद्यार्थ्यांना (व त्यांच्या समवेत काम करणाऱ्या शिक्षक-शिक्षिकांना) आनंद मिळवून देणारी आणि मुख्य म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या अंगाने शिकण्या-शिकविण्याचा विचार करणारी अशी ही पर्यायी शिक्षणप्रणाली आहे.

शिक्षणात रचनावादी शिक्षणप्रणालीचे नवे युग अवतरले आहे !

❖